

*Логвінова Марія Володимирівна,
кандидат юрид. наук, доцент,
заступник директора Юридичного інституту
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПОРЯДКУ СКАСУВАННЯ УСИНОВЛЕННЯ

У статті розглядаються актуальні питання судового розгляду справ про скасування усиновлення в порядку позовного провадження. Виявлено недоліки правового регулювання процедури розгляду судом цієї категорії справ і запропоновано шляхи вдосконалення.

Ключові слова: позов про скасування усиновлення, суд, підсудність, особи, які мають право на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення, думка дитини.

Логвінова Марія Владимировна

Некоторые вопросы регулирования процессуального порядка отмены усыновления

У статье рассматриваются актуальные вопросы судебного рассмотрения дел о отмене судебного решения в порядке искового производства. Установлены недостатки правового регулирования процедуры рассмотрения судом этой категории дел и предложены пути его усовершенствования.

Ключевые слова: иск о отмене усыновления, подсудность, лица, имеющие право на обращение в суд с иском об отмене усыновления, мнение ребенка.

Logvinova Maria

Some aspects of regulation of the revocation of the adoption procedure

The article dealt with issues of judicial proceedings on revocation of the adoption order in limitation proceedings. The lacks of legal regulation of procedures are found out and the ways of perfection are offered.

Keywords: claim for cancellation of adoption, court, jurisdiction, the person who are eligible to apply to court for cancellation of adoption, thought the child.

Чинний Сімейний кодекс України (надалі – СК України) [1] приділив достатньо уваги питанням правового регулювання інституту усиновлення. Так, запроваджено судовий порядок усиновлення дітей, передбачені нові правила досудової процедури виявлення й обліку дітей, які можуть бути усиновлені, чітко сформульовані умови, за яких допускається усиновлення, визначені підстави визнання усиновлення недійсним та його скасування тощо.

Водночас законодавець детально врегулював особливості судового розгляду справ про усиновлення в гл. 5 розділу IV Цивільного процесуального кодексу України (надалі – ЦПК України) [2].

Одночасно прискіпливість законодавця в питаннях регулювання процесуальних особливостей розгляду справ про усиновлення призвела до «нормативного ігнорування» судової процедури скасування усиновлення. Визначивши можливість скасування усиновлення винятково в судовому порядку, законодавець обмежився формулюванням у СК України трьох статей: одна з яких містить процесуальні норми, присвячені переліку осіб, які мають право на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення (ст. 240).

Беручи до уваги відсутність процесуального механізму правового регулювання провадження у справах про скасування усиновлення, актуальним є дослідження проблем розгляду цієї категорії справ в судовому порядку.

Варто зауважити, що проблемі усиновлення як інституту сімейного права в науковій літературі приділено достатньо уваги в працях Н. І. Батуріна, В. С. Гопанчука, І. В. Жилинкової, Л. М. Зілковської, О. М. Калітенко, І. В. Ковальчук, З. В. Ромовської, С. Я. Фурси, Ю. С. Червоного, Я. М. Шевченко та інших вчених. Зокрема, розглядаються питання судового порядку усиновлення. На рівні дисертаційного дослідження О. О. Грабовською було проаналізовано процесуальні особливості усиновлення дітей іноземними громадянами [3], Т. А. Стояною – процесуальні особливості розгляду справ про усиновлення громадянами України [4]. Водночас у наукових розробках судовому провадженню у справах про скасування усиновлення приділялася увага тільки в загальних рисах. Проте конкретні практичні питання судочинства у визначеній категорії справ вимагають більш повного та системного дослідження.

Частиною 1 ст. 238 СК України передбачено, що усиновлення може бути скасоване за рішенням суду. Водночас аналіз ст. 240 СК України, якою визначено право конкретних осіб на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення, дає змогу дійти висновку, що розгляд цієї категорії справ відбувається в позовному провадженні. Жодних інших норм, які б містили спеціальні процесуальні правила розгляду справ про скасування усиновлення, не містить ні СК України, ні ЦПК України. Це, своєю чергою, дає можливість стверджувати про застосування судами при розгляді таких справ загальних процесуальних правил здійснення судочинства, передбачених розділом III ЦПК України.

Зважаючи на детальну регламентацію судового розгляду справ про усиновлення, відсутність спеціальних процесуальних норм

щодо розгляду справ про скасування усиновлення дивує. Адже скасування усиновлення не менш значимий юридичний факт, який припиняє відносини усиновлення, що негативно може вплинути як на усиновлену дитину, так і на усиновлювачів. Підсудність, склад осіб, які братимуть участь у справі, особливості вимог, що пред'являються в суді (предмет і підстави позову), особливості доказування у справі, особливості руху справи (підготовка справи до розгляду, можливість заочного розгляду справи, проблеми виконання рішення суду) – питання, які становлять практичний інтерес як для суддів, так і для осіб, які беруть участь у розгляді справи про скасування усиновлення.

У цьому контексті варто зауважити, що ст. 293 Цивільного процесуального кодексу Молдови [5], ст. 275 Цивільного процесуального кодексу Російської Федерації [6] містять норми, якими закріплено правило розгляду справ про скасування усиновлення в порядку позовного провадження.

Стаття 1177 Цивільного процесуального кодексу Франції передбачає порядок скасування простого усиновлення. Зокрема, в нормі зазначається, що справа розглядається: 1) за правилами позовного провадження; 2) в закритому судовому засіданні після одержання висновку органів прокуратури [7, с. 293].

Заради справедливості варто констатувати, що іноземний законодавець не вдається в детальну регламентацію процедури розгляду справи про скасування усиновлення, але, принаймні, процесуальний закон передбачає можливість розгляду такої справи в позовному провадженні.

Отже, вищевикладене засвідчує про недостатність спеціальних процесуальних норм, якими регулюється порядок розгляду в судах справ про скасування усиновлення. Норми СК України, яким притаманний процесуальний характер, частково заповнюють цю прогалину. Безумовно, з правової точки зору таку ситуацію не можна вважати правильною, а тому, необхідні дієві заходи, спрямовані на вирішення цієї проблеми. У цьому контексті, на нашу думку, розділ III чинного ЦПК України доцільно доповнити новою главою – «Провадження у сімейних справах».

Повертаючись до особливостей розгляду справ про скасування усиновлення, варто відзначити, що згідно з вимогами ч. 2 ст. 238 СК України, скасування усиновлення не допускається після досягнення дитиною повноліття. Проте п. 2 ч. 2 ст. 238 СК України наголошує, якщо протиправна поведінка усиновленого, усиновлювача загрожує життю, здоров'ю усиновлювача, усиновленого або інших членів сім'ї, усиновлення може бути скасоване після досягнення дитиною повноліття.

Окрім цього, у випадках усиновлення повнолітньої особи норми сімейного законодавства передбачають скасування і цього усиновлення, якщо воно відбувається за взаємною згодою усиновлювача та усиновленого або на вимогу одного з них, якщо сімейні відносини між ними не склалися (ч. 3 ст. 238 СК України).

Згідно зі ст. 238 СК України, для скасування усиновлення заінтересована особа повинна звернутися із позовом до суду. Відповідно до ст. 240 СК України, право на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення мають:

1) батьки;

2) усиновлювач. Законодавець у п. 3 ч. 1 ст. 238 СК України однією з підстав скасування усиновлення передбачив ситуацію, коли між усиновлювачем та усиновленою дитиною можуть скластися, незалежно від волі усиновлювача, стосунки, які роблять неможливими їхнє спільне проживання і виконання усиновлювачем своїх батьківських обов'язків. Одразу виникає логічне питання: чи доцільно скасовувати усиновлення, яке не відповідає інтересам дитини, оскільки виховання в сім'ї неможливо з конкретних причин, чи зберігати його, усвідомлюючи «шкідливість» такого виховання? Що виступатиме пріоритетом: інтереси дитини чи інтереси усиновлювача?

Якщо брати до уваги тільки інтереси дитини, ми, відтак, примушуємо усиновлювача виконувати батьківські обов'язки, розуміючи неможливість забезпечення стабільних та гармонійних умов для життя самої дитини. Ідучи назустріч усиновлювачу, порушуємо гарантоване кожному ст. 4 СК України право на проживання в сім'ї. Збалансувати в такій ситуації інтереси усиновленої дитини й усиновлювача складно. Проте запобігти скасуванню усиновлення з підстав, закріплених ч. 1 і ч. 3 ст. 238 СК України, можливо. Законодавцю варто звернути увагу на таку процедуру, як передусиновлюваний період (Великобританія, Канада, США, Швейцарія) або передусиновлюване виховання (Словаччина). За допомогою цієї процедури відбувається зближення кандидата в усиновлювачі з дитиною та за час якого можна визначити, чи буде саме це усиновлення (між конкретними кандидатами в усиновлювачі та дитиною) відповідати інтересам дитини, забезпечувати їй сімейне виховання. Після завершення передусиновлюваного періоду, тривалість якого в різних державах становить від 6 до 12 місяців, відповідні соціальні служби готують документи, в яких фіксуються умови співжиття усиновлювачів з дитиною та містяться конкретні висновки і пропозиції, що слугують підставою для ухвалення судом рішення. На нашу думку, в СК України необхідно передбачити

положення, яке б регулювало особливості передусиновлюваного виховання як обов'язкової складової усиновлення;

3) опікун, піклувальник. Надумку деяких учених, право опікуна, піклувальника на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення пов'язано з випадками, коли усиновлюється дитина, над якою було встановлено опіку або піклування, чи дитина, над батьками якої була встановлена опіка [8, с. 14]. Зокрема з такою позицією варто не погодитися. Статус опікуна, піклувальника дитини втрачається, коли рішення суду про усиновлення набирає законної сили й усиновлювач стає законним представником усиновленої дитини. У колишніх опікунів, піклувальників відсутні законні підстави звернення до суду за захистом прав та інтересів колишніх підопічних. Ці особи у випадку існування чітких підстав та наявності доказів невідповідності усиновлення інтересам дитини мають право звернутися до органу опіки та піклування, який, згідно зі ст. 235 СК України, здійснює нагляд за дотриманням прав дитини, яка усиновлена;

4) орган опіки та піклування. Участь у цій категорії справ органу опіки та піклування зумовлена заінтересованістю держави в належному захисті суб'єктивних прав учасників сімейних відносин. Стаття 45 ЦПК України передбачає дві форми участі органу опіки та піклування в процесі: перша – подання позову про захист прав інших осіб (ч. 1); друга – участь у справі для подання висновків у справі з метою здійснення покладених на нього обов'язків та для захисту прав громадян та інтересів держави (ч. 2). Водночас, згідно з ч. 4 ст. 19 СК України, при розгляді судом спорів щодо скасування усиновлення, незалежно від факту подання органом опіки та піклування позовної заяви до суду, участь представника цього органу є обов'язковою;

5) прокурор. Його участь спрямована на захист інтересів усиновленої дитини;

6) усиновлена дитина, яка досягла чотирнадцяти років. Згідно з ч. 1 ст. 18 СК України, ініціювати порушення справи про скасування усиновлення може дитина, яка досягла 14 років, шляхом безпосереднього звернення до суду.

Якщо дитина не досягла віку 14 років, її інтереси буде представляти орган опіки та піклування за допомогою пред'явлення до суду позову від її імені та в її інтересах.

У цьому контексті варто зауважити, що особи у віці від 14 до 18 років є частково дієздатними і, за загальним правилом, вони не можуть самостійно звернутися до суду з вимогою про скасування усиновлення і захищати свої права в залі судового засідання. Тому про власні наміри скасувати усиновлення неповнолітня особа

має право повідомити органу опіки та піклування або прокурору, якщо факт усиновлення не є для дитини таємницею. В такому випадку органи опіки та піклування або прокурор, керуючись положеннями ст. 45 ЦПК України, мають право звернутися до суду з позовом про скасування усиновлення в інтересах дитини. Одночасно позивачем у справі буде усиновлена дитина як учасник спірного матеріального правовідношення. Орган опіки та піклування, як і прокурор, у цьому випадку посідають у процесі становище процесуального позивача та наділяються правами та обов'язками позивача тільки в процесуальному значенні [9, с. 10], мають у справі тільки процесуальний інтерес, зокрема захист інтересів усиновленої дитини.

Водночас зміст ст. 240 СК України, зі взяття до уваги зазначене вище, потребує коригування. Порівнюючи підстави для скасування усиновлення або визнання його недійсним, не вбачається логічним визначати єдино-спільний для двох самостійних форм припинення усиновлення перелік осіб, які мають право на звернення до суду з відповідним позовом. На нашу думку, в СК України варто запровадити дві норми, одна з яких чітко б визначали коло осіб, які мають право звернення до суду з позовом про визнання усиновлення недійсним, друга – містила перелік тих, хто має право пред'являти позов про скасування усиновлення. Із огляду на той факт, що автор цієї статті підтримує позицію недоцільності збереження такої форми припинення усиновлення як визнання його недійсним [10, с. 67–70], то виправданим буде крок законодавця ст. 240 СК України викласти в такій редакції:

«Стаття 240. Особи, які мають право на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення

Право на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення мають усиновлювач, орган опіки та піклування, прокурор, а також усиновлена дитина, яка досягла чотирнадцяти років».

Отже, вважаючи й буквально тлумачення ст. 240 СК України, варто констатувати, що коло осіб, які мають право вимагати скасування усиновлення, не може бути розширене. Не доцільно надавати право на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення іншим особам, інтересів яких жодним чином не зачіпаються факт усиновлення. Тому навіть відповідні організації, діяльність яких пов'язана із захистом прав дітей, а також окремі особи (наприклад, родичі усиновленої дитини), які вважають, що усиновлення підлягає скасуванню, повинні повідомляти про факти порушення інтересів дитини органам опіки та піклування або прокурору, які самостійно вирішують питання про необхідність направлення відповідної вимоги до

суду. Таке твердження повністю відповідає ЦПК України, норми якого закріплюють право на звернення до суду прокурора, органу опіки та піклування, статус яких зобов'язує представляти інтереси дітей, зокрема й усиновлених, у всіх випадках, коли це необхідно. Крім цього, не можна дозволяти втручання в справи сім'ї осіб зі сторони, які не мають права здійснювати нагляд за діями її членів і не наділені правами, що підлягають захисту.

За загальним правилом, вимога позивача про скасування усиновлення, пред'являється усиновлювачам. Тобто в цих справах відповідачами переважно випадків є усиновлювачі.

Якщо дитину усиновили подружжя, позов пред'являється до обох. Не є виключенням пред'явлення позову про скасування усиновлення до одного з подружжя усиновлювачів, якщо, наприклад, вони розривають шлюб, живуть окремо, неоднаково ставляться до виховання дитини тощо. Не є винятком ситуації, коли один із подружжя може бути відповідачем за позовом про скасування усиновлення, а другий – про визнання усиновлення недійсним. У випадках усиновлення дитини вітчимою, останній може бути відповідачем.

У випадках, коли батькам як позивачам невідомо, хто усиновив їхню дитину, позов про скасування усиновлення може пред'являтися органу опіки та піклування. Такий підхід дає змогу зберегти таємницю усиновлення.

Якщо відповідачем по справі є орган опіки та піклування, про пред'явлення позову до них повідомляється усиновлювач. Він має право брати участь у справі як співвідповідач, але цим правом він може не скористатися, не бажаючи розголошувати таємницю усиновлення.

Позов про скасування усиновлення може пред'явити й усиновлювач. У цьому разі, усиновлена дитина, віком від 14 до 18 років є належним відповідачем у справі. У разі, коли відповідачем у справі про скасування усиновлення є усиновлена дитина у віці до 14 років, її права та інтереси буде представляти і захищати законний представник в особі прокурора чи представника органу опіки та піклування.

Отже, у справах про скасування усиновлення в якості сторін виступають усиновлювачі, батьки, орган опіки та піклування, прокурор, інші особи, які беруть участь у судовому процесі.

Визначивши перелік осіб, які мають право звернення до суду з позовом про скасування усиновлення, законодавець не дає відповіді на питання про те, в який суд варто звертатися особам із відповідним позовом. Не дає роз'яснень щодо підсудності справ про скасування усиновлення дітей українськими громадянами й Пленум Верховного Суду України. На практиці, відповідно до

ч. 1 ст. 109 ЦПК України, позов про скасування усиновлення пред'являється до суду за місцем проживання (перебування) відповідача. Проте в науковій літературі на сьогодні вже запропоновані авторські бачення вирішення питання про підсудність цієї категорії справ. Так, Г. І. Вершиніною була висловлена думка про те, що позовна заява про скасування усиновлення повинна подаватися до суду, який ухвалив рішення про усиновлення дитини [11, с. 22]. Приміром, І. А. Малюженець вважає, що зі взяттям до уваги специфіки позовів про скасування усиновлення, необхідно передбачити в законі застосування до них альтернативної підсудності [12, с. 16]. На нашу думку, підсудність справ про скасування усиновлення повинна мати виключний характер, оскільки вирішальне значення в цій категорії справ мають інтереси дитини. Тому, доцільно було б, керуючись положеннями ст. 251 ЦПК України, яка визначає підсудність у справах про усиновлення, закріпити в процесуальному законодавстві правило пред'явлення позову про скасування усиновлення до суду за місцем проживання усиновленої дитини.

Відповідно до ст. 118 ЦПК України, позов про скасування усиновлення пред'являється шляхом подання позовної заяви до суду першої інстанції. Термін позовної давності про скасування усиновлення законом не встановлений. У цьому випадку спрацьовує загальне правило, закріплене ч. 1 ст. 20 СК України, згідно з яким, до вимог, що впливають із сімейних відносин, позовна давність не застосовується. Така позиція законодавця пов'язана з тим, що, по-перше, сімейні відносини переважно становлять особисті немайнові відносини подружжя, батьків та дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Згідно зі ст. 269 ЦК України, позовна давність не поширюється на вимоги, що впливають із порушення особистих немайнових прав [13]. По-друге, сімейні права не є самостійними, а становлять правові можливості, які залежать від певного сімейного стану, а тому – вони тривають так довго, як довго буде тривати цей стан [14, с. 11].

До форми та змісту позовної заяви про скасування усиновлення пред'являються загальні вимоги, закріплені в ст. 119 ЦПК України. Так, позивач подає до суду позовну заяву в письмовій формі. Водночас зміст позовної заяви повинен містити такі дані:

- 1) найменування суду, до якого подається заява;
- 2) ім'я позивача і відповідача, а також ім'я представника позивача, якщо позовна заява подається представником, їх місце проживання (перебування), поштовий індекс, номер засобів зв'язку, якщо такі відомі;
- 3) зміст позовних вимог;
- 4) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги.

Позовна заява про скасування усиновлення повинна базуватися на конкретних обставинах. Такими обставинами є підстави для скасування усиновлення, які закріплені в ст. 238 СК України;

5) зазначення доказів, що стверджують позов;

6) перелік документів, що додаються до заяви.

До позовної заяви додаються письмові докази, які підтверджують наявність підстав для скасування усиновлення. Наприклад, у разі скасування усиновлення з підстав, закріплених п. 2 ч. 1 ст. 238 СК України, – довідку медичного закладу про наявність у дитини невиліковної хвороби.

Позовна заява про скасування усиновлення подається до суду в оригіналі та з її копіями та копіями всіх документів, що додаються до неї, відповідно до кількості відповідачів і третіх осіб (ст. 120 ЦПК України).

Розгляд справ про скасування усиновлення відбувається за загальними правилами розгляду справ у судовому засіданні, встановленими главою 4 ЦПК України.

Основним питанням при розгляді позову про скасування усиновлення є з'ясування всіх обставин, які дають змогу зрозуміти, що є кращим в інтересах усиновленого, доля якого вирішується судом, яке рішення дасть можливість забезпечити ці інтереси. Ось чому потрібно знати про ставлення до скасування усиновлення дитини, яка має право на те, щоби бути вислуханою з питань, що стосуються її особисто. І тут мається на увазі не її правову обізнаність про те, що відбувається, а власне ставлення до факту припинення відносин із усиновлювачем як батьком (матір'ю).

Варто зазначити, що новим сімейним законодавством не закріплено право дитини висловлювати власну думку під час розгляду судом справи про скасування усиновлення (ст. 171 СК України), на відміну від Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР, в якому чітко зазначалося, що при скасуванні усиновлення має бути враховане бажання усиновленого, якщо він досяг десятирічного віку (ч. 3 ст. 123) [15]. Аналогічні позиції підтримує й російський законодавець. Так, ч. 2 ст. 141 СК РФ наголошує, що суд має право скасувати усиновлення, з огляду на інтереси дитини, і зважаючи на думку дитини [16].

Незрозумілим залишається питання, чому національний сімейний закон не містить положення про взяття до уваги думку дитини у випадках скасування усиновлення. На нашу думку, така процедура жодним чином не зашкодить інтересам дитини. Зрештою, якщо для усиновлення обов'язковим є отримання згоди дитини, то чому ми не зобов'язуємося вислухати позицію дитини щодо скасування усиновлення.

Окрім цього, під час розгляду позову про скасування усиновлення суд вирішує питання, чи зберігати за дитиною

прізвище, ім'я, по батькові, які вона отримала внаслідок усиновлення (ч. 5 ст. 239 СК України).

Можливість збереження чи, навпаки, повернення до колишнього прізвища, ім'я, по батькові, повинна бути зумовлена бажанням дитини. Отже, суд має з'ясувати думку дитини стосовно зміни ініціалів. Зрештою, ст. 27-1 ЦПК України чітко наголошує на тому, що під час розгляду справи малолітня або неповнолітня особа має право безпосередньо або через представника чи законного представника висловлювати свою думку й отримувати його допомогу у висловленні такої думки.

Тому, вважаємо за доцільне доповнити норму ч. 2 ст. 171 СК України положенням про обов'язок суду вислухати дитину, яка може висловити свою думку, при вирішенні спору щодо скасування усиновлення.

Порушені у статті питання лише частково відображають процесуальні особливості розгляду справ про скасування усиновлення. Проблеми, які виникають під час розгляду таких справ, потребують подальших наукових досліджень та повинні мати належне законодавче оформлення.

Список використаних джерел:

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. – К. : Атіка, 2002.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року // Голос України. – 18 травня 2004 року. – № 89.
3. Грабовська О. О. Особливості судочинства в справах про усиновлення (удочеріння) іноземними громадянами дітей, які проживають на території України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. О. Грабовська. – К., 2005. – 30 с.
4. Стоянова Т. А. Процесуальні особливості розгляду справ про усиновлення громадянами України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Т. А. Стоянова. – Одеса, 2009. – 17 с.
5. Гражданский процессуальный кодекс Республики Молдова от 30 мая 2003 года [Електронний ресурс] // Режим доступу до кодексу : <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=286229&lang=2>
6. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации от 23 октября 2002 года (с изменениями) [Електронний ресурс] // Режим доступу до кодексу : <http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=014880>

7. Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции / пер. с фран. В. Захватаев / отв. ред. А. Довгерт. – К. : Истина, 2004. – 544 с.

8. Зілковська Л. М. Правове регулювання усиновлення в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. М. Зілковська. – К., 2002. – 20 с.

9. Киреева Н. Участие в гражданском процессе органов опеки и попечительства / Н. Киреева // Советская юстиция. – 1976. – № 19. – С. 10.

10. Логвінова М. В. Про недійсність усиновлення / М. В. Логвінова // Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні : Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та аспірантів (м. Івано-Франківськ, 23–24 квітня 2009 року). – Івано-Франківськ, 2009. – С. 67–70.

11. Вершинина Г. И. Процессуальные особенности судопроизводства по делам об усыновлении: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; Арбитражный процесс» / Г. И. Вершинина. – Саратов, 2007. – 22 с.

12. Малюженец И. А. Правовое регулирование усыновления (удочерения) детей в Республике Беларусь : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; Предпринимательское право; Семейное право; Международное частное право» / И. А. Малюженец. – Минск, 2003. – 20 с.

13. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. – К. : Атіка, 2003.

14. Цикало В. Исковая давность в семейном праве / В. Цикало // Юридическая практика. – № 1. – 8 января 2003. – С. 11.

15. Кодекс про шлюб та сім'ю України. – Х. : “Рубікон”, 1997.

16. Семейный кодекс Российской Федерации от 8 декабря 1995 года (с изменениями) [Электронный ресурс] // Режим доступа до кодексу : <http://mon.gov.ru/dok/fz/vosp/3970/>